

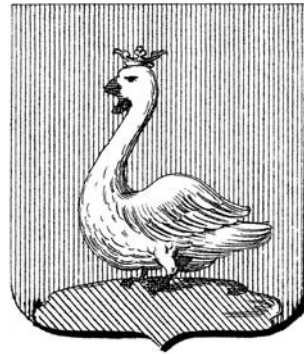
's-Graveland en zijn buitenplaatsen

met tekeningen van Chris Schut

H.M.J. Tromp – R.H.M. van Immerseel – K.D. Aschman

's-Graveland en zijn buitenplaatsen

met tekeningen van Chris Schut

2009

ALPHEN AAN DEN RIJN

CANALETTO / REPRO-HOLLAND

ISBN 978 90 6469 843 9

© 2009 Canaletto/Repro-Holland

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie of op welke wijze ook zonder voorafgaande toestemming van de uitgever.

's-Graveland en zijn buitenplaatsen

Inleiding

Zowel historisch als landschappelijk gezien neemt 's-Graveland in het Gooi een bijzondere plaats in.² In tegenstelling tot de omliggende dorpen is 's-Graveland niet in de Middeleeuwen ontstaan en vervolgens organisch gegroeid. 's-Graveland is in de zeventiende eeuw gesticht en opgezet volgens een vast omlind en voor die tijd zeer modern geometrisch grondplan.

Bijzonder is ook de concentratie van zoveel buitenplaatsen op een relatief klein rechthoekig gebied. Tezamen met de dorpsbebouwing tussen de 's-Gravelandse vaart en het Noorder- en Zuidereind bepalen de buitenplaatsen met hun parkaanleg het unieke karakter van 's-Graveland met zijn natuurschoon en rijke cultuurhistorie.

's-Graveland in de Middeleeuwen

's-Graveland gold in de Middeleeuwen als een uithoek van het Gooi op de grens van de Hollandse zandgronden en het Stichtse laagveengebied. 's-Graveland maakte onderdeel uit van de gouw, die vóór de veertiende eeuw gewoonlijk Naerdinclant of Naardingerland werd genoemd. In de tiende eeuw schonk graaf Wichman II van Hamaland dit stuk grond aan het eind van zijn leven aan de door hem gestichte abdij van Elten. De verklaring voor de gulle gift is te vinden in het gegeven dat zijn dochter abdis van deze abdij was.

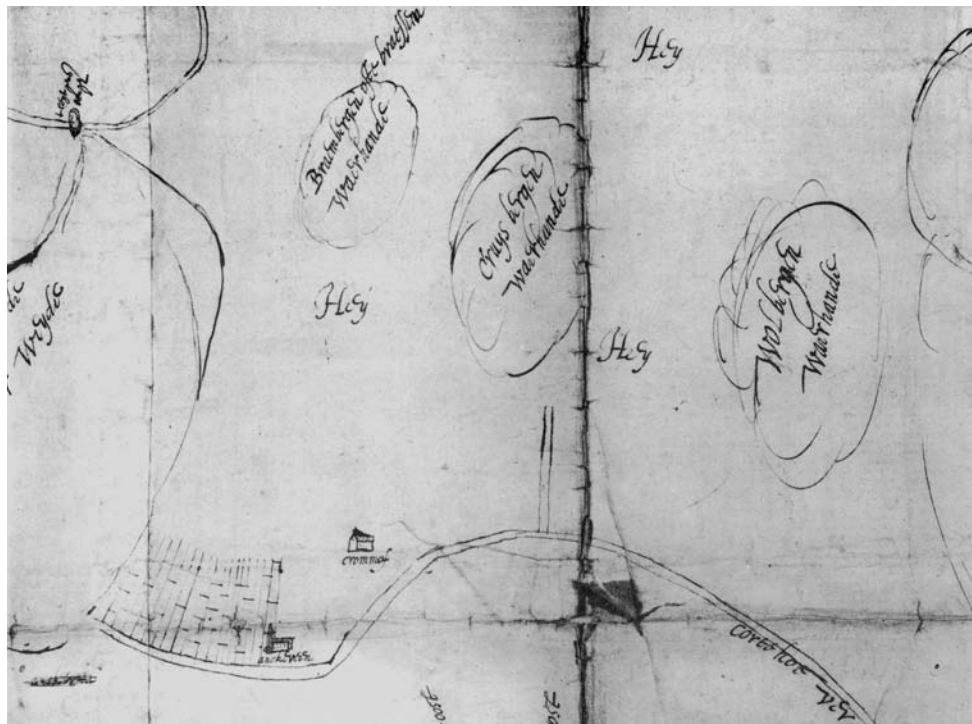
In de loop der tijd kreeg de abdij van Elten ook de grafelijkheid van Gooiland. In 1280 droeg de abdis van Elten tegen een jaarlijkse pacht van 25 Utrechtse ponden en een gift van 200 ponden ineens, het Naardingerland over aan graaf Floris V van Holland. Een van de redenen voor deze gebiedsafstand was waarschijnlijk de voortdurende aanspraak die telgen van het geslacht Van Amstel in de dertiende eeuw op Naardingerland maakten. Pas in 1285 verzoende Gijsbrecht III van Amstel (dé Gijsbrecht) zich met Floris V en deed afstand van zijn aanspraken.

Omstreeks 1300 schonk de graaf van Holland aan de Gooiers de gebruiks- en beheersrechten op de heide- en weidegronden in Gooiland die niet in particulier bezit waren.³ Deze gronden hadden de Gooiers al enige tijd in gemeenschappelijk gebruik, zodat de graaf met dit zogenaamde 'erfgooiersrecht' feitelijk de bestaande situatie bevestigde. Dit erfgooiersrecht werd pas in de loop van de twintigste eeuw opgeheven.⁴

Ondertussen zullen noch de inwoners van Gooiland, noch de landsheer bij hun zorgen over hun gebied in de eerste plaats aan het moerassige wilde onland hebben gedacht. Toch moet dit meest westelijke deel van Gooiland, dat niet alleen in het zuiden, maar ook aan de westkant door Utrecht werd ingesloten, vanwege zijn strategische grenspositie meer dan voldoende aandacht gekregen hebben bij de voortdurende moeilijkheden tussen Holland en het Sticht. Sinds het einde van de vijftiende eeuw was er veel onenigheid over de grenzen tussen Gooiland en Utrecht. Dit geruzie zou ruim een eeuw voortduren.

'Vullingen, vol- of onlanden en uitgegraven venen'

Op een kaart uit 1597 staat het gebied van het latere dorp 's-Graveland ingetekend als 'vullingen, vol- of onlanden en uitgegraven venen'. Vermoedelijk beschouwde men dit gebied vanouds als domeingrond van de graaf. In Holland waren er meer van dergelijke grafelijke landen, maar hier is de naam blijven bestaan. Toen aan het begin van de zeventiende eeuw de toestand in de jonge republiek zich enigszins gestabiliseerd had en het vooral de provincies Holland en Zeeland economisch voor de wind ging, werden ook de meer afgelegen en onvruchtbare gebieden interessant als ontginningsobject. Al in 1619 probeerde prins Emanuel van Portugal de grond tussen Hilversum en Maartensdijk van de Staten van Holland en Westfriesland te kopen. De Staten waren tijdens de 80-jarige oorlog niet alleen in de landsheerlijke rechten, maar ook in de eigendomsrechten van de Hollandse graven op het Gooi getreden. Deels uit eerbied voor de rechten van de Gooiers en deels uit angst voor moeilijkheden met hen willigden de Staten op advies van de baljuw van Gooiland, Pieter Cornelisz. Hooft, dit ver-

Fragment van de *Caerte van Goylant en eenyghre aangrensende plaetsen* door Nicolaas Hubertz. Bonifacius (circa 1625). Temidden van de heide zijn de toponiemen Braembbergen, Cruysbergen en Wol(s)bergen aangegeven. Nationaal Archief, Hingman 2588.

langen niet in. Nog geen zes jaar later krijgen zij weer een verzoekschrift. Nu ondertekend door een aantal Amsterdammers, waaronder bovengenoemde P.C. Hooft zelf, die dit gebied willen ontginnen. Op 17 maart 1625 krijgen deze Amsterdamse ondernemers vergunning 'tot culture van de Goysche vullingen genaemt 's-Gravelandt'. Het gebied bestond uit een stuk woeste heide 'dewelcke als desert ende van niemant gebruijckt werdende (...) en des winters niet gangckbaer ende onaccessibel, ende des Somers nijet dan mosch ende biesen voortbrengende'.⁵ Op de *Caerte van Goylant en eenyghre aangrensende plaetsen* uit circa 1625 bestaat 's-Graveland uit 'hey' en de zandduinen genaamd 'Braembergen', 'Cruysbergen' en 'Wolbergen'.

Opkomst en bloei van Amsterdam in de zestiende en zeventiende eeuw

Het zijn de vooraanstaande bewoners van Amsterdam geweest die door de eeuwen heen de loop van de geschiedenis van 's-Graveland hebben bepaald. Van immens belang voor het historisch kader van de ontginning en verdere ontwikkeling van 's-Graveland is de opkomst en bloei van Amsterdam in de zestiende en zeventiende eeuw.

In de zestiende en zeventiende eeuw verplaatste het zwaartepunt van de handel zich van de Middellandse Zee naar de Noordzee, de Oostzee en de Atlantische Oceaan. De vlucht van calvinisten en later hugenoten vanuit Frankrijk en Vlaanderen naar de Republiek stimuleerde de economie in de Republiek. Steden als Amsterdam, Middelburg en Leiden profiteerden van de kennis van deze veelal welgestelde en geschoolde ballingen. Onder invloed hiervan ontwikkelde Amsterdam zich zeer snel als centrum van de scheepvaart, als goederenmarkt én als kapitaalmarkt. Het duurde niet lang voordat zij alle andere Europese steden overvleugelde. Hoewel vaak de Verenigde Oost-Indische Compagnie genoemd wordt, vormde de kern van de Amsterdamse welvaart toch de als 'moedernegotie' bekend staande handel in graan en hout.

De regerende burgers in deze tijd namen meestal zelf nog deel aan de handel. Van een echte regentenstand kan men dan ook pas spreken vanaf de tweede helft van de zeventiende eeuw. Het vele geld dat de kooplieden verdienden werd behalve in schepen, handel en industrie ook geïnvesteerd in grondbezit. Grondbezit was immers een waardevaste veilige belegging. Daarnaast waren ontginningsondernemingen, op niet al te grote afstand van Amsterdam, zoals bij 's-Graveland het geval was, populair. Zij leverde immers niet alleen nieuwe landbouwgrond op maar daarnaast was de verkoop van het afgegraven zand een winstgevende zaak. In deze tijd zien we ook de droogmakerijen een hoge vlucht nemen. De Purmer bijvoorbeeld werd in 1622 drooggelegd en de Schermer ontstond als polder tussen 1631 en 1635.

Het 's-Gravelandse zand werd vervoerd naar Amsterdam. Hier werd met het zand de uitleggingen van de Heren-, Prinsen- en Keizersgracht bouwrijp gemaakt. Andersom werd het Amsterdamse huisvuil naar 's-Graveland gevoerd om vermengd met zand en onderliggende veenlaag een vruchtbare ondergrond te creëren. Op deze manier grepen de Amsterdamse dynamiek én behoeften op verschillende manieren in elkaar en wordt duidelijk waarom de Staten van Holland octrooi tot ontginning verleenden aan de Amsterdammers, eventuele moeilijkheden met de Gooiers ten spijt. Die moeilijkheden zouden overigens al snel volgen.

De ontginning van 's-Graveland

Op 17 maart 1625 kregen de Amsterdamse ondernemers de toestemming om 's-Graveland te ontginnen.⁶ De Gooiers en vooral de Hilversummers, die de strook land tot hun gebied rekenden, bleven zich verzetten, beschoten de arbeiders, verwoestten de grondwerken. Er moest zelfs een compagnie ruiters en voetvolk gelegerd worden om de verhitte gemoederen te beteugelen. Pas in 1634 kwam men tot overeenstemming: het gedeelte ten zuiden van 's-Graveland kwam aan het Gooi terug en aan de toekomstige 's-Gravelanders werden voor altijd de rechten der erfgooiers ontzegd. Daar stond tegenover dat men de voorrechten en vrijdommen mocht genieten zoals algemeen bij de aanleg van nieuwe landen of bedijkingen werd toegestaan met tevens het recht van ambachtsheerlijkheid over de grond. Wel moest men jaarlijks aan de grafelijkheid 10 stuivers per morgen betalen, wat in 1636 veranderd is in de 11^e schoof. De ingelanden verkregen in dat jaar ook het burgerlijk rechtsgebied om, met raad van de baljuw van het Gooi, keuren te mogen maken en hun gebied te laten berechten door een schout en schepenen. Zij zouden door het polderbestuur uit de ingezetenen worden benoemd. De criminele rechtspraak bleef voorbehouden aan de vierschaar van de stad Naarden.

In 1634 was het werk ook zover gevorderd dat men de nu ontstane polder, die men begonnen was aan te leggen door een verbinding met de Vecht te graven, kon gaan verkavelen. Door de ontginning was zo een rechthoekig gebied aan de grens van de ruige heide en het laagveen aangelegd. De gronden werden in eerste instantie voornamelijk voor weideland en de verbouwing van boekweit gebruikt.

Uit de *Cavel Conditien van 's-Graveland geleghen in Goyland* (1634) blijkt dat de onderneming als gemeenschap van zes is ingericht en dat 'alle ghesach over 's Graveland sal staen aende ses Hooft-Inghelanden, haer leven gheduyrende, soo langhe sy twintigh Morgen inde selve participeren'.⁷ Schout en schepenen werden dus aangestuurd door het polderbestuur bestaand uit dijkgraaf en de hoofdingelanden.

Na de gemeenschappelijke ontginning waarmee het belangrijkste infrastructuurwerk was verricht konden de gronden in zes kavels verloot worden. De zes hoofdingelanden konden na de loting hun bezit verder als particulier eigendom bezitten. Op de *Caerte van Goylandt van Hilversum tot Vreelandt en Naerden tot Weesp* uit 1636 is duidelijk te zien dat de 's-Gravelandse ontginning ter grootte van een kleine 560 morgen nu 27 kavels omvat.⁸ Om de verdeling zo eerlijk mogelijk te laten gebeuren, bevatte ieder lot enkele kavels in het noorden en enkele in het zuiden.

- Lot 1: Cornelis van Davelaar, kavel 1, 2, de helft van 3, kavel 24 en 25.
- Lot 2: Abel Mathijsz. Burgh, de helft van kavel 3, kavel 4, 5, 18 en 19.
- Lot 3: Benedictus Schaeck, kavel 6, 7 en de helft van 8*, Pieter Cornelisz. Hooft en Godert van Reede samen de kavels 22 en 23.
- Lot 4: Andries Bicker, de helft van kavel 8, kavel 9, 10, 20 en 21.
- Lot 5: Reynier Pauw, kavel 11, 12, de helft van 13, kavel 26 en 27.
- Lot 6: Anthony Oetgens van Waveren, kavel 14, 15, 16 en 17.

*In 1636 verkoopt Benedictus Schaeck 20 morgen grond aan Adriaan Dirksz. Sperwer. Hier zal later Sperwershof gesticht worden.

Fragment van de *Caerte van Goijlandt van Hilversum tot Vreelandt en Naerden tot Weesp* door C. Danckersen de Rij (1636). Noord-Hollands Archief, topografische atlas, no. 0570. Het noorden is beneden.

Uit de kavelconditiën is verder artikel XXVI, ‘binnen veerthien maanden naer desen yder tenminste twee goede huysmans huysen⁹ op de Cavelen (...) van groot belang.¹⁰ Met deze bouwplicht van in ieder geval twee boerenhuizen wil men ook voor de toekomst de aandacht van de Amsterdamse ontginners op 's-Graveland gevestigd houden.

De opkomst van de buitenplaatsen in 's-Graveland

Nadat 's-Graveland in eerste instantie als boerenland werd geëxploiteerd ontdekte men al vrij snel dat dit gebied op korte afstand van Amsterdam zich uitstekend leende om de zomers door te brengen. In 1658 dichte

Joost van den Vondel al ter gelegenheid van het huwelijk van Joan van Waveren, zoon van Antony Oetgens van Waveren (stichter van Spiegelrust) en Debora de Blaeuw;¹¹

‘In Goeilant bloeit een streeck, nu 's Gravelant geheeten,
Daer d'edelste Aemstelaers een tijd geleden zweetten
Om schraele en barr hey te mesten, en den gront,
Die arm was uit zijn 'aert in vette klay en klont
En vruchtbare klaverweide en beemden te verkeerren.
Zo komt de kunst Natuur te baet, en kan haer leeren
Wat lantbouw, arbeit, en zorghvuldigheid vermagh.
Hier quamen stallingen, en hoeven voor den dagh,
Palaizen, vee en vrucht, en lanen, en waeranden.
Men noemt dees lantstreeck nu de Tempe¹² dezer landen,
Daer Peneus¹³, klaer van stroom als glas, door heene vloeit
Hier zingt de nachtegael hier quinceleert, en broeit
De vogel, jaer op jaer, zijne eyers uit. Hier draegen
De boomen lekker ooft. Hier vliegen¹⁴, en hier jaegen
De jonkers naer patrijs, en hazen jaghtgezint
Met snuffelende brack¹⁵, en vluggen hazewint’.

Nog geen 25 jaar na de ontginning blijkt, rekening houdend met de dichtelijke overdrijving, 's-Graveland toch al een geliefd oord van Eden te zijn voor de Amsterdamse heren. De buitenverblijven zullen veelal ontstaan zijn als een aangebouwde herenkamer, het ‘speelhuijs’ aan de boerderij. Zo beschikte de heer Van der Horst in 1657 over ‘een boerenhuijs op sijn landt staende met eenige commoditeyt voor den eygenaer’.¹⁶ Niet veel later ging men over tot de bouw van grotere, comfortabele huizen en begon men met de aanleg van de parken. Sommigen waren er echter al vroeg bij. Van de hoofdingeland Abel Mathijsz. Burgh is bekend dat hij kort na 1640 al een ‘uytnemende schone hofstede (...) met thien morgen bogaert en plantatie om 't huijs’ bezat, ‘alles met seer schoone ordre en netticheyt aangenaem en aansienlijck gemaect’.¹⁷ Wat zeker zal hebben meege-speeld bij de keuze om hier buitenplaatsen aan te leggen was dat de structuur van 's-Graveland voor die tijd zeer modern was. Het dorp was volgens een vooropgezet plan opgebouwd: een langgerekte vorm met in het midden, iets ten noorden van de kruising der wegen, een echt dorpscentrum. Daar bevonden zich de enkele publieke gebouwen waaronder de herberg waar de rechtszittingen gehouden werden. Deze herberg zou in 1895 afbranden. In het derde kwart van de zeventiende eeuw werd tegenover de herberg een kerk gesticht door het polderbestuur. De bijzondere vorm van het dorp valt verder te verklaren uit de regel dat alle huizen die geen buitenplaats of boerderij waren op de smalle strook tussen de hoofdweg en de 's-Gravelandse vaart moesten worden gebouwd. Verschil moest er immers zijn!

De eerste zes hoofdingelanden waren de heren Andries Bicker, Antony Oetgens van Waveren, Reynier Pauw, Abel Mathijsz. Burgh, Cornelis van Davelaer en Benedictus Schaeck. Blijkens de Cavel Condiën vormden zij hun leven lang alle gezag, mits zij maar tenminste 20 morgen grond in 's-Graveland bezaten. Voor de uitvoering van hun besluiten waren zij zelf of de dijkgraaf verantwoordelijk. Naast de dijkgraaf werden 3 heemraden benoemd die ieder tenminste 10 morgen in de polder bezaten. Op verzoek

van de hoofdingelanden werd op 20 juni 1636 door de Staten van Holland de rechtspraak geregeld. De baljuw van Gooiland kreeg de opdracht een schout en vijf schepenen aan te stellen.¹⁸ Deze personen waren op voordracht van het Polderbestuur door de ingezetenen van 's-Graveland gekozen.

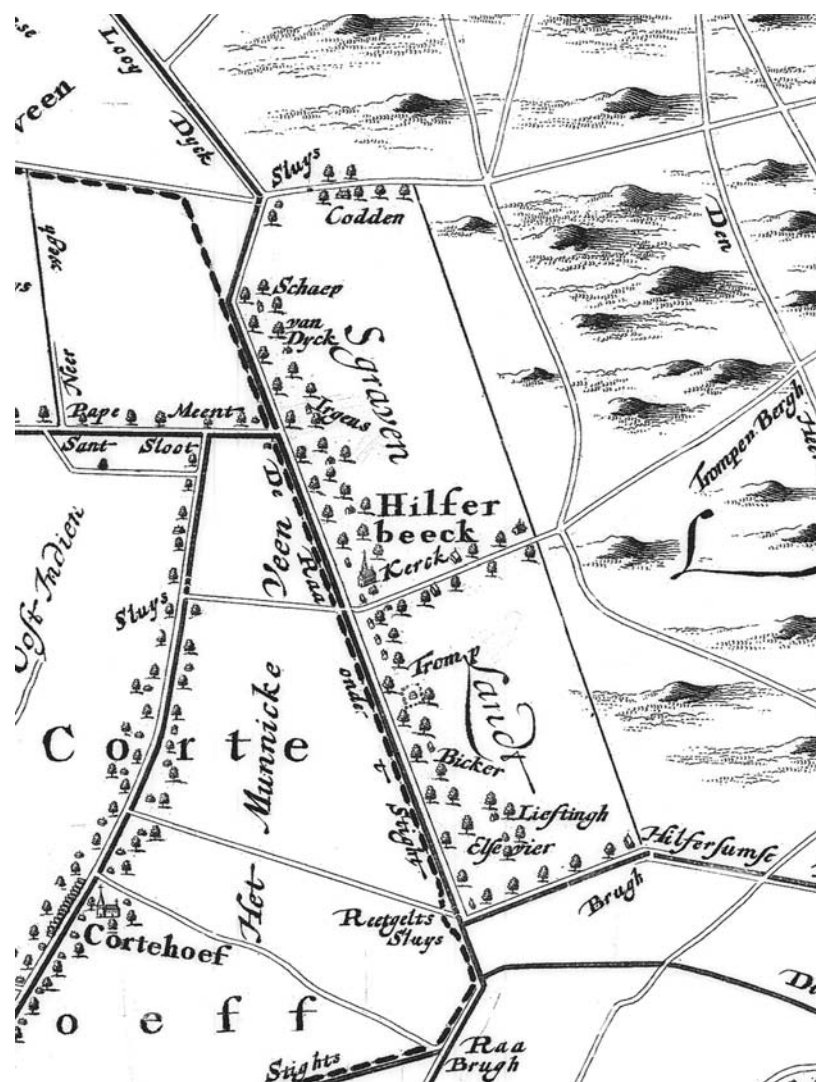
In 1638 komt de 's-Gravelandse vaart gereed die van daar verlengd wordt naar de Karnemelksloot bij Ankeveen. Zo konden de ontginners het zand via de Zandsloot boven langs het Horstermeer naar de Vechtsluis vervoeren en vandaar over de Vecht naar Amsterdam. 's-Graveland ontwikkelde zich snel in deze jaren. In 1644 wordt door de hoofdingelanden een schipper aangesteld die een geregelde veer- en trekschuitendienst op Amsterdam moet onderhouden. In 1648 wordt een school gebouwd en in 1649 een jaarlijkse paardenmarkt ingesteld. De school wordt in 1654 vergroot tot hulperk maar aangezien 'de Ingelanden hunne hofsteden tot een buitenplaats begonnen te verkiesen en zig verscheyden handwerks en arbeijtslieden op 's-Graveland ter neder zetten' werd besloten tot de bouw van een kerk. Uit twee ontwerpen werd uiteindelijk het ontwerp voor een kruiskerk door architect Daniël Stalpaert uitverkozen en dit godshuis kwam in 1658 gereed.

Het rampjaar 1672

Amper 25 jaar na de stichting van 's-Graveland werd het dorp ruw opgeschrikt. In het rampjaar 1672 stonden Frankrijk, Engeland, Munster en Keulen klaar om de Republiek aan te vallen. In paniek benoemen de Staten van Zeeland Willem III tot stadhouder waarna de andere provincies het Zeeuws voorbeeld volgden. Hiermee kwam een einde aan het stadhouderloze tijdperk. Het Franse leger trok in juni 1672 over de Rijn en viel de Republiek binnen. Op 21 juni viel Utrecht en hierna werd menig kasteel geplunderd en in brand gestoken. Dominee Van Midlum noteerde in het doop- en trouwboek 'sijn op de aankomst der Fransse de meeste ingesetenens van 's-Gravelant gevlucht'. Ook 's-Graveland ontkwam onder de Franse bezetting niet aan brandschattingen en erger. Van Midlum schreef in oktober 1672 'hebben de Fransze onze plaets geplondert, de overgeblevene ingesetenen uitgekleet en mishandelt'. In totaal zouden hierbij, wederom volgens de dominee, 83 mensen de dood hebben gevonden. Van het nog jonge dorp bleef niet veel meer over. In de winter van 1672 vertrokken de Franse troepen richting Den Haag maar in april 1673 keerden zij weer terug. Het is toen geweest dat de Franssen Syllisburg, het buitenhuis van Cornelis Tromp in brand staken. Uiteindelijk gelukte het Willem III om de Franssen in september 1673 te verslaan en keert de rust terug in de Republiek.

De bloeitijd van de buitenplaatsen

In 's-Graveland breekt de bloeitijd der buitenplaatsen nu pas echt aan. Het is in deze tijd dat admiraal Tromp zijn vermaarde Trompenburg laat bouwen als vervanger van het verwoeste Syllisburg. De families verblijven langer op hun goederen en het boerderijbedrijf wordt letterlijk naar de achtergrond verdrongen. Parken worden aangelegd met waterpartijen, sterrenbossen, ingewikkelde laanpatronen en theekoepels langs de weg. Exotische planten,

Fragment van de *Nieuwe Kaart van den lande van Utrecht* door B. de Roy (circa 1696).

heesters en bomen worden aangeplant of in kassen en oranjevelden gehouden.

Deze ontwikkeling is goed te volgen aan de hand van topografisch materiaal. In de achttiende eeuw zijn de eerste uitgebreide algemene kaarten van 's-Graveland bekend. Aan de hand van deze kaarten kunnen we ons een goed beeld vormen van de ontwikkeling van de buitenplaatsen. De eerste van deze kaarten stamt van voor 1711 en is gemaakt door P.S. Schenk en uitgegeven door de bekende uitgever Nic. Visscher. Op deze *Nieuwe Caarte van de Mijnden en de twee Loosdrecht, midtsgaders van 's-Graveland, nevens het gerecht van Breukelen en Loenersloot* is te zien dat de aanleg zich nog vooral direct om de huizen concentreert.¹⁹ Alleen de buiten-